

VALGUSTUSSAJANDI KANGELANE JA RAHVUSLIK MÜÜT JAAN KROSSI „RAKVERE ROMAANIS”

LEA PILD

Jaan Krossi „Rakvere romaan” ilmus 1982. aastal. See on kirjaniku teine suur ajalooline romaan, mille tegevus toimub Vene impeeriumis. Erinevalt „Keisri hullust” leiavad „Rakvere romaani” sündmused aset XVIII sajandi teisel poolel (peamiselt selle aastasaja kolmandal veerandil, keisrinna Katariina II ajal). Seda romaani ei ole seni saatnud samavõrd põhjalik uurija-huvi kui mitmeid teisi Krossi teoseid.¹

Nagu romaanis „Keisri hull” (ja veel paljudes Krossi ajaloolistes teostes) on ka „Rakvere romaani” peategelaseks minajutustaja, kes pajatab teoses aset leidvatest sündmustest. Ta on madalat päritolu eestlane, kes on intellektuaalselt erakordselt võimekas, nõtke ja emotsionaalsetelt reaktsioonidelt paindlik.² Kirjandusteadlased ei ole veel detailselt uurinud selle tegelase iseloomu, kuigi kirjanduskriitikud on tema eripäradest juba kirjutanud,³ rõhutades muuhulgas Berend Falcki altruismi, mis eristab teda paljude teiste Krossi teoste protagonistidest (selle kohta vt nt Nemzer 1989). Tema erilisele esiletõstmisele teoses ja puhtajalooliste sündmuste teisejärgulisusele Falcki individuaalsuse taustal on teravapilguliselt juhtinud tähelepanu Arvo Valton: „Krossi romaan on sobiv näide sellest, et olulisem kui ajalooline sündmustik on romaani mõtte ja eetose seisukohalt lugu ise, see tähendab isikulugu, Berend Falcki lugu” (Valton 2005: 132).

Selline püsiv jutustajatüüp Krossi proosas on muuhulgas seletatav kirjaniku püüdega varjata oma autoripositsiooni, rõhutada selle keerukust ja mitmemõttelisust. On hästi teada, et kõigis Krossi nõukogude ajal kirjutatud ajaloolistes romaanides on alati olemas võimas allusioonikihistus, mis oli adresseeritud toleleagelele eesti lugejale.

Keskne süžeeintriig on seotud vastuoluga Rakvere mõisa omanike – Tiesenhausenite parunisuguvõsa – ja linnaelanike vahel, kelle esivanemad olid vastavalt Taani kuninga Erik VI määrusele, millega Lüübeki 1302. aasta linnaõigus laienes Rakverele, vabad kodanikud ega sõltunud mõisnikest.⁴

¹ Arvustustes nimetati Arvo Valtoni ja Andrei Nemzeri artikleid (Valton 2005; Nemzer 1989).

² Jutustajakuju struktuursetest eripäradest Jaan Krossi ajaloolises proosas vt Laanes 2004.

³ Vt nt Jõgi 1983; Habicht 1982; Kangur 1982; Kaljuvee 2007. Arvustustes nimetati Berend Falcki käitumise psühholoogiliste motiveeringute vaesust (Habicht 1982). See etteheide ei ole päris põhjendatud.

⁴ Rakvere linna ajaloost jutustava loo dokumentaalsele ainesele on viidanud nii autor ise kui ka eesti kriitikud (vt Kross 2003; Jõgi 1983; Andresen 1981; Kirss 1983; Habicht 1982; Kangur 1982; Kaljuvee 2007 jt). Kuid käesolevas artiklis ei püstitata ülesannet täpsustada romaani dokumentaalseid allikaid ega analüüsida nende tõlgendusi ilukirjanduslikus tekstis. Meid huvitab, nagu eespool juba öeldud, esmajoones peategelase karakter ja tema funktsioonid „Rakvere romaanis”.

Mitmete sajandite vältel hävitati linn aeg-ajalt, pärast seda aga ehtasid taanlased, sakslased, rootslased, venelased Rakvere uuesti üles. 1618. aastal kinkis Rootsi kuningas Gustav Adolf tänutäheks abi eest Stolbovo rahu⁵ sõlmimisel 1617. aastal siinsed maad (kaasa arvatud Rakvere territooriumi) Madalmaade saadikule Brederodele. Romaanis kohalike talupoegade ja linnakodanike⁶ vastu kohtuvõitlust pidava proua von Tiesenhauseni esivanemad otsid kuninga kingitud maa Brederode tüdardelt, sellepärast peabki proua end mitte ainult Rakvere mõisa, vaid ka kogu linnaterritooriumi seaduslikuks pärijaks. Probleemi keerukus on juriidilisest aspektist esiteks selles, et linnale kunagi antud privileege ei ole keegi kunagi tühistanud. Ja teiseks, kui Rootsi aja lõpus 1690. aastatel kuulus linnamaa riigile, siis 1728. aasta restitutsioonikomisjon – pärast seda, kui Eesti oli Põhjasõja tulemusena läinud Vene impeeriumi koosseisu – tagastas Tiesenhausenitele neile kuulunud maa. Sellesse Rakvere linna ja balti parunisuguvõsa keerukasse ja juriidiliselt mitmemõttelisse võitlusesse on olude sunnil tõmmatud ka minajutustajast kangelane – Jena ülikooli õigusteaduskonna rahapuudusel pooleli jätnud Berend Falck, kellest saab proua Gertrud von Tiesenhauseni lapselaste koduõpetaja. Falck koostas proua palvel vastuse linnaelanike kaebekirjale, milles linnakodanike süüd on tahtmatult suuremana näidatud. Vastavaks kujuneb ka Maakohtu karistus: igale kaebekirja kirjutajale määratakse nelikümmend paari vitsu. Tundes end süüdlasena ja püüdes oma tegu heastada, hakkab Falck elama kaksikelu (näiliselt alludes prouale ja täites tema käsked, tegelikult aga üha rohkem toetades linnaelanikke, teenib ta teatud määral ära viimaste usalduse ja hakkab nende palvel ladina keelest saksa ja ka eesti keelde tõlkima Taani ja Rootsi kuningate määrusi, mis käsitlevad Rakvere linna privileege ja õigusi). Analoogiliselt mitmetele teistele Krossi ajalooliste teoste tegelastele reflekteerib Falck romaani esimestes peatükkides pidevalt, kõhkleb oma linnaelanikele kaasatundmise peamises motiivis. Nii rõhutab ta esialgu isiklikke motiive: armumist kingsepa kaunisse tütresse Magdalenasse, oma auahnust, südametunnistusepiinu:

Pärast seda oli Tehvan käinud vahetevahel minu pool ja mina olin rääkinud talle õllekannu juures korra või teise talupoegade ja linna- ning alevirahva elu kohta oma tõelisi mõtteid. Või jumal teab, kui tõelised need igakord olidki. Võib-olla olid need tihti ka paljad lihtrahvameelsed mässulised ülepaakumised, millega ma esiteks Tehvanile meeldida lootsin, aga teiseks, oma südame-tunnistust rahustasin.... (lk 39–40).⁷

⁵ Rootsi ja Venemaa vaheline rahuleping, mis lõpetas Rootsi–Poola–Venemaa sõja.

⁶ Nagu on kirjutanud Odette Kirss, on romaani paljudel teisejärgulistel või episoodilistel tegelastel reaalsed prototüübid (seda tunnistavad nimed Rakvere ajaloolistes arhiividokumentides): „Täpset ülevaadet linnast ja linnaelanikest meil ei ole, sest linna arhiiv on säilinud alles 1780. a. Seega juba ajast, mil Rakvere sai vabaks kreisilinnaks.... „Rakvere romaani” tegelaste hulgas on 1782. a. nimekirjast kaupmehed-kõrtsmikud Rosenmark ja Knaak, kingsepp Simson, pagar Prechel, rätsep Museus, parkal Rohleder, klaassepp Kruudop, tollassepp Lieb, arst Goetze, kirikuõpetaja Borge jt. Seega on tegelaste nimed ajalooliselt õiged” (Kirss 1983).

⁷ Siin ja edaspidi on sulgudes leheküljeviited väljaandele: J. Kross, Kogutud teosed. 6. kd. Rakvere romaan. Tallinn: Virgela, 1999.

Murdemoment sündmuste arengus tingib muutuse ka kangelase karakteris. Kaastunde ja abi juurest – dokumentide tõlkimine – otsustab Falck üle minna tegudele, kui kuuleb apteeker Richmannilt imperaatorliku justiitskolleegiumi arvamusest linnaelanike palve kohta, milles nad taotlesid linna õiguste ja privileegide taastamist, ja ettepanekust senatile vastava otsuse tegemiseks. Arvamus oli ühemõtteliselt eitav ja rõhutas Tiesenhausenite õigusi nende võitluses linnaga. Pärast seda sündmust ilmub Falcki sõnavarasse esmakordselt sõna õ i g l u s e i h a:

Issand jumal, kui Georg Richmann oli välgu endaga silmitsi tупpa kutsunud – teadmisihast –, mis iseäralik kangelastegu see siis õieti on, kui üks mees õigluseihast sellesinase toapoisist hülgusega silmitsi astub ja püüab võimatut võimalikuks rääkida... (lk 152).

See on erakordselt oluline tõend kangelase seesmiste hoiakute muutumisest. Selleks ajaks oli Falck lugenud juba mitte ainult Jean-Jacques Rousseau „Émile'i”, vaid ka Johann Georg Eisen von Schwarzenbergi (1717–1779) pärisorjusevastast traktaati „Ühe Liivimaa patrioodi kirjeldus pärisorjusest, kuidas see on Liivimaal talupoegade üle sisse seatud” („Eines Liefländischen Patrioten Beschreibung der Leibeigenschaft, wie solche in Liefland über die Bauern eingeführet ist”).⁸ Kuid otsustavatele tegudele tõukab teda pigem sündmuste areng, mitte need raamatust ammutatud peamiselt valgestuslikud ideed, mis ta osaliselt oli omaks võtnud juba ülikooliaastatel ja mille omandamist ta jätkab proua von Tiesenhauseni juures töötades. Õeldu ei tähenda seda, et Falck ei analüüsi enam oma tegusid, kuid pidevalt oma teguviisi õigsuses kahtlevast elu jälgijast on ta nüüd muutunud tegude inimeseks:

Richmann oli ütelnud: üks peab oma lunastuseks tegu, teine teadasaamist, kolmas jumal teab mida. Ma ei mõista õelda, kas mina kuulun valdavalt esimeste, teiste või kolmandate hulka, ma arvan, et vististi just jah kolmandate hulka, nende hulka, kes võivad pidada oma lunastuseks kõige erinevamaid asju. Ja seekord olin ma äkitselt esimeste seas: minu tegutsemisotsus oli küps (lk 152).

Muudatus toimub üsna ootamatult. Falcki otsustav tegu on krahv Sieversi külastamine (kes vastavalt romaanile oli kunagi olnud proua von Tiesenhauseni pärisori, nüüd aga Peterburi õukonnas *Oberhofmeister* ja kindral-ülemjuhataja (*général en chef*), kelle kõrge karjäär oli saanud alguse keisrinna Jelisaveta Petrovna süngist).⁹

Just nimelt Sievers juhib Rakvere elanike vastuseisu Tiesenhausenitele ja Falck loodab tema toetusele, mis suudaks ehk ära hoida Vene impeeriumi

⁸ See töö oli avaldatud anonüümselt väljaandes: Sammlung Russischer Geschichte. IX. St.-Petersburg: Kaiserliche Akademie der Wissenschaften, 1764, lk 491–527.

⁹ Krahv Karl von Sieversil pole ajaloolist prototüüpi, sellel teose tegelasel on vaid osalisi ühisjooni reaalse, kunagi elanud isiku, Balti aadliku, ülemõuemarssal kindralporutšik Karl Eduard von Sieversiga (1710–1774; vene traditsioonis Karl Jefimovitš), kes ei olnud päritolult eesti pärisorine talupoeg, kuid kes – sarnaselt Krossi tegelasele – oli õukonnas kõigepealt kohvikeetja ja seejärel keisrinna Jelisaveta Petrovna armuke. Karl Sievers oli kapten Johann Joachim von Sieversi (1674–1753; sai aadlitiitli 1725. aastal) ja Gertrud Elisabeth von Eckermanni (1671–1728) poeg. Põhjasõja alguses põgenes isa Soome, kus sündiski poeg Karl, kuid peatselt asus perekond elama Sankt-Peterburgi. Vt Handbuch 1930.

Dirigeeriva Senati linnale hukatusliku otsuse. Teekonnal Sieversi mõisa Vai-
varas avanevad lugejale Falcki varem tundmatud omadused. Postitee, mis viib
Narva ja sealt edasi Peterburi, on reisijatele ohtlik, üks selle löik kulgeb otse
kõrgel merekaldal, tegelikult kuristiku, sügaviku serval, kuid Falck konsta-
teerib mitte ainult temas tärganud hirmu, vaid ka hädaohu nautimist:

*Aga kuigi kõrgusepelgus pigistas mind selgesti tuntavalt munadest, ei saanud
ma pangaservale astumise kiusatusest jagu (lk 164).*

*Mõtlesin: arusaamatu, miks on seesinane tee – suur Narva ja Peterburi postitee
ometi – nihutatud niimoodi siia otse maa kaelamurdvale põhja poolt äärele?!
Olin kuulnud, et reisijad seda pelgasid ja postipoisid pidid Ontika kõrtsist tee-
le minnes risti ette lööma... Oleks see olnud paljalt minu tee krahv Sieversi
juurde, oleksin ma saanud asjast ju aru. Jaa, sel juhul langenuks tee väline ja
sisemine olemus koguni harukordselt kokku (lk 165).*

Temas avaneb kalduvus a v a n t ü r i s t l i k e k s seiklusteks, mis nõuavad
mitte ainult kartmatust, vaid ka osavust, paindlikkust ja artistlikkust, mida
Falck demonstreerib krahviga kohtumisel.¹⁰

*Ma ei tea, kas tänu teatud kogemustele buršiaja jõhkra võitu aasimislajadega
või tänu julgusele mängida – kui midagi nõtkemat pähe ei torka – lihtsalt tai-
pamatut, igatahes sain ma üllatusest üle (lk 178).*

Falck naaseb krahvi mõisast kahtlase võitu eduga. Sievers ja tema sõber
krahv Fermor, Dirigeeriva Senati kolmanda departemangu esimees, sõlmisid
„kuratliku kihlveo”, mille tulemus sõltus hobuste võiduajamise tulemusest:
juhul kui võitnuks krahv Sieversi hobune Lucifer, pidi Fermor kindlustama,
et senati otsus tehakse Rakvere kasuks, ja saama Sieversilt laenuks 20 000,
härra Fermori hobuse võidu korral aga saanuks tema needsamad 20 000 ja va-
banenuks kohustusest seista linna eest. Lõpptulemusena võidab siiski Lucifer
ja Fermor lubab korraldada senati otsuse linna kasuks, ise sarkastiliselt kin-
nitades, et tulemus ei sõltu kirjalikest põhjendustest, mis on koostanud Falck
tema käsutuses olnud dokumentidele tuginedes. Mõnevõrra suurendades oma
rolli, vaikib Falck apteeker Richmanni ees kihlveost ja kinnitab, et Fermor
lubas täiesti tõsiselt seista senatis Rakvere asjade eest.

Kirjeldades oma kõnelust Richmanniga, analüüsib Falck edasi oma käitu-
mise motiive, rõhutades mitte õiglusepüüet (nagu see oli e n n e sõitu krahvi
juurde), vaid isiklikku a u a h n u s t:

*Arvatavasti rääkisin ma seda kõike apteekrile (nii palju, kui ma rääkisin) ühelt
poolt lihtsalt edevusest (lk 212).*

¹⁰ Falcki oskus käituda teatraalselt avaneb kõige enam romaani 12. peatükis, kus ta –
püüdes krahv Sieversi sugulastelt saada kätte tõe krahvi päritolu kohta – teeskleb ven-
nastekoguduse saadikut Saksamaalt. Siiski elab ta ise seda sunnitud pettust raskelt üle ja
see on ka ainus kord romaani jooksul, kui Falck pöördub otse Jumala poole, siiski ise tema
olemasolus ka kaheldes: „...Issand Jumal, ma palun sind – kui sa olemas oled –, anna mulle
andeks, et ma olen sinu nimega kometit teinud, aga teistmoodi ma ei mõistnud” (lk 126).

See mõjub enesepaljastusena, kuid auahnus kui minajutustaja tegude liikumapanev jõud saab romaanis ka teistsuguse – otse vastupidise – hinnangu. Kahtlemata oli Falckil psühholoogiliselt õigus, kui ta varjas Richmanni eest loo tõelist tagapõhja, ja tänu sellele uskusid nii Richmann ise kui ka mõned teised linnaelanikud siiski mõnda aega – kuigi mitte kaua – loo positiivset arengut ja see usk andis neile jõudu.

Falcki eristab mitte ainult usk oma t u n n e t e s s e (k i r g e d e s s e),¹¹ vaid ka usaldav suhtumine oma põgusatesse aistingutesse. Nii näiteks mõistab ta, et kohv (millega ta, muuseas, pole harjunud) mõjub talle ergutavalt ja et joodud kohvi mõjul¹² näeb ta Simsonite toa interjööri erksamates ja õdusamates värvides, kui see tegelikult on. Siiski ei loobu ta usaldamast oma aistinguid, kuna vastasel juhul muutuks ka tema kiindumus Magdalenasse näilisuseks:

Alles sellel varakevadel, Maakohtu-kirjutaja nädalail, olin ma mõne Tallinna noorhärra seltsis korra-teise Niguliste kiriku vastas „Stadt Hamburgi” kohvimajas istunud ja seda isevärki joomaaega maitsta saanud. Nii et minu vähe-se kogemuse tõttu tõusis tema mulle siin küll vist natukene pähe. Ja võib-olla poleks kingsepa kamber, madal lagi, hoolega valgeks nühitud põrand, pruuni õlivärviga värvitud laud, valged sinilillelised tassid ning akna alla asetatud pelargooni õitsemisest roosakas valgus muidu nii õdus tundunud... Jumal paraku, võib-olla poleks ka Maade näo-ovaal sealsamas poolteist küünart eemal nii erutav paistnud ega ta kanepikarva pats nii kumavalt vasekarva... (lk 37).

On tähelepanuväärne, et t u n d e d j a t u n d m u s e d ei saa Falckil madalama hinnangu osaliseks kui mõistus ja voores.

Suhtumine vooresse (ja sellega seonduvatesse mõistetesse: s ü d a m e - t u n n i s t u s s e , l u n a s t u s s e , p a t t u , v a b a s s e t a h t e s s e)¹³ on romaani kangelase teadvuses kahtlemata seotud kristliku eetika ja Jumala mõistega.

¹¹ Suhteliselt kõrget hinnangut kangelastele, kellele on omased teatud kired (sealhulgas auahnus ja edevus), võib ehk pidada üheks ilminguks Falcki mittenõustumisest rousseau'liku tsivilisatsioonikonseptsiooni teatud külgedega. Nagu teada, nägi Rousseau inimlike kirgede avaldustes jälgi sellest moonutavast mõjust, mida ühiskond üksikisikule avaldab (vt Lotman, Mints 1964). Ei ole välistatud, et Kross võis olla tuttav Tartu teadlaste viidatud uurimusega, mille esmatrükk ilmus 1962. Kuigi Rousseau vaadetega võis Kross muidugi tuttav olla ka teistest allikatest.

¹² Siin võib märgata teatud ironilist paralleeli Falcki ja tema vastase ja liitlase krahv von Sieversi vahel, kes oli keisrinna Jelisaveta Petrovna kunagine kohvikeetja ja kelle romaan valitsejannaga algas tegelikult samuti kohvist.

¹³ Mõiste „vaba tahe” kuulub romaani kangelase leksikasse. Eriti aktualiseerub see enne seda, kui Falck lõpuks otsustab mitte süüdistada ennast proua von Tiesenhauseni reetmises. Kangelase mõtisklused inimese vabast valikust hea ja kurja palge ees võisid saada täiendava impulsi šveitsi loodusteadlase, arsti ja poeedi Albrecht von Halleri (1708–1777) filosoofilis-didaktilisest poemist „Kurjuse päritolust” („Über den Ursprung des Übels”, 1734), kus selle probleemiga tegeldakse pühakirja kontekstis. Vrd: „Poem „Kurjuse päritolust” seletab, et inimesele on antud vaba tahe, et Jumalal oli vaja anda inimestele valida hea ja kurja vahel, seejärel kirjeldatakse esimeste inimeste olukorda enne pattulangemist, saatana langemist ja esimeste inimeste patustamist – see on piiblipärimuse üksikasjalik ümberjutustus koos mõningate filosoofiliste märkustega” (Gerbel 1877). Romaani autor Halleri poeemi ei nimeta, kuid toob sellest 9. peatükis saksakeelse tsitaadi, milles muide ei kõnelda hea ja kurja kollisioonidest inimese hingese, vaid maise maailma patususest: „O Vater! Rach’ und Haß sind fern von deinem Herzen; / Du hast nicht Lust an Qual, noch Freud an unsern Schmerzen, / Du schufest nicht aus Zorn, die Güte war der Grund, / Weswegen eine Welt vor Nichts den Vorzug fund! / Wie hast, o Heiliger! du denn die Welt erwählt, / Die ewig sündiget

Tõsi, viimatinimetatu on Krossil alati vähemal või suuremal määral läbi põimunud agnostilistest intentsioonidest (kangelane kahtleb Jumala olemasolus, kuid igaks juhuks siiski arvestab temaga). Mõtiskledes talupoeg Peebu teo üle (kes ei tapnud kubjast, kuid pärast tõeliste tapjate hukkumist sunnitööl hakkas endale sisendama, et just nimelt tema oli tapja, sellepärast et ta tahtis teda tappa), ei kiida Falck seda muidugi heaks. Talupoeg ise seob oma kujutelmad ilmselgelt kristlike käsulaudadega. Tema ülestunnistuse lätted, nagu on näidatud romaanis, ei peitu mitte ainult talupoja usklikkuses ja tõsis-ses suhtumises piiblikäskudesse, vaid ka talle loomumomases aususes ja sisetundes, mis tuli ilmsiks tema kaasaelamises sunnitööle saadetud ja seal surnud kaaslastele:

„Ja need kahtlusesilmapiilgud – Peep, sa kuuled mind? –, kui sind lahti oli lastud ja teised olid, jalad raudus, sunnitööle saadetud – sinu kahtlusesilmapiilgud tulid järjest sagedamini tagasi. Mida enam sul üksikasjad unusid, seda võimalikum paistis sulle su süü. [---] Peep – ütles, kas oli nõnda?”

„Ei-ei-ei,” ütles Peep ootamatul õhinal. „Nad on ju kõik surnud. Jäätmaa Mihkel ja need teised kaks. Ja nüüd pean mina – kui mitte juba ammu, kui mitte algusest peale, siis nüüd. – Kas härra ei saa siis aru?” (lk 273–274).

Et Falck talupoja tegu nii tõlgendab, selles võib näha Rousseau lugemise jälgi, kes arvas, et südametunnistus on inimesele sünnipäraselt omane. Nähtavasti võib talupoja vanglas pihtimise episoodi pidada ka poleemiliseks viiteks Dostojevskile. Mitte ainult „Kuritöö ja karistuse” episoodile, kus süütu Nikolai tunnistab end süüdi Aljona Ivanovna ja tema õe surmas (vt Dostojevski 1987: 334), vaid ka neile „Vendade Karamazovite” episoodidele, kus Mitja ametlik süüdistus põhineb tema soovil tappa („ta tahtis tappa”)¹⁴, ja neile fragmentidele, kus süütu Mitja kõneleb oma soovist võtta enda kanda kannatused kõigi teiste eest¹⁵.

Krossi romaani peategelane, nagu arvatavasti ka autor ise, leiab, et kui Peep ei ole süüdi, siis on tema ohvrimeelne käitumine mõttetu. Siin kõlab varjatult kogu romaani jaoks äärmiselt vajalik süü l u n a s t a m i s e motiiv; Falck lunastab samuti oma süüd, kui ta püüab realselt aidata neid, kelle ees

und ewig wird gequält?” (lk 86). Krossi tõlge eesti keelde: „Oh Isa, südames Sul pole vaenu, raevu; / Ei lusti Sind me piin, ei naudi Sa me vaevu. / Kas Sa siis vihast löid? Su headus oli see, / Et olemisse ilm eimiskist leidis tee. / Mispärast, Pühadus, Su loodud ilmas siin / Siis üha jätkub patt ning aina kestab piin?”

¹⁴ Vt selle kohta Mitja Karamazovi repliiki uurimisel: „„Ei ole süüdi! Selles veres ei ole ma süüdi! Oma isa veres ei ole ma süüdi... tahtsin tappa, aga ei ole süüdi!”” (Dostojevski 2001: 242). Vrd samuti Mitjasse armunud Grušenka sõnu eeluurimise ajal: „„Mina, mina neetu, mina olen süüdi!” kisendas ta südantlõhestavalt, nuttes ja käsi ringutades. „Minu pärast tappis ta! ...Mina piinasin ta ära ja viisin ta niikaugele! Mina piinasin ka toda vanakest-kadunukest, oma viha pärast piinasin ja viisin selleni! Mina olen süüdlane, mina olen esimene, kõige suurem süüdlane!”” (Dostojevski 2001: 242).

¹⁵ Vt Mitja otsust lunastada mitte ainult oma pattu, vaid ka paljude teiste inimeste patte, samuti kannatada unes nähtud lapse eest: „Ja ta tunneb veel, et tema südames kerkib mingi enneolematu heldimus nii, et ta tahaks nutta, et ta tahaks teha kõigile midagi niisugust, et laps ei nutaks enam, et ei nutaks enam ka lapse kuivetanud, mustaks tõmbunud näoga ema, et sellest silmapilgust peale üldse enam keegi ei valaks pisaraid, ja et seda tuleks teha kohe, nüüd kohe, viivitamata ja millestki hoolimata, kogu karamazovliku taltsutamatusesega” (Dostojevski 2001: 332).

ta on süüdi – talupoegi karistati sedavõrd ränga peksukaristusega paljuski Falcki kirja pandud teksti tõttu. Süü lunastamine tähendab siin oma ligimese reaalselt abistamist, mitte süüdlase kannatusi, mida keegi talupoegadest ei vaja. Falck arutleb talupojaga vesteldes võrdlemisi kainelt: kui kubjas mõnitas ja piinas talupoegi, järelikult oli ta selle julma karistuse ära teeninud.

Kuritöö ja karistuse teema, mis viitab Dostojevski loomingule, läbib punktiirselt kogu romaani ja kajastub muuhulgas Falcki ja proua von Tiesenhausen suhetes. Need omavahelised suhted meenutavad kaudselt, kuid siiski üsna tungivalt tähelepanelikule lugejale „Kuritöö ja karistuse” süžeeekollisioone (õpingud pooleli jätnud juuratudeng tapab liiakasuvõtjast vanaeide õilsatel kaalutlustel, inimkonna päästmiseks). Assotsiatsioonid Raskolnikovi teoga kutsuvad Krossi romaani puhul esile mitte ainult tudengi staatus ja eriala, vaid ka kangelanna vanus („vanaeit”) ja samuti peategelase teo moraalne kahemõttelisus (Falck petab oma tööandjat aitamaks tema rõhutatud talupoegi ja leevendamaks ebaõiglust linnaelanike suhtes; samas süvendab tema tegevus proua vanuses vältimatuid terviseprobleeme ja lähendab nii tema elu lõpu). Sellegipoolest õigustab Falck ise, samal ajal ka südametunnistusepiinu tundes, lõppkokkuvõttes oma tegusid.

Dostojevski-päraste süžeeekollisioonide mängutoomine on ilmselt vajalik selleks, et eredamalt esile tuua valgustussaja ndil, ratsionalismi ajastul (kui kahtluse alla sattusid paljud religioossed tõed) elanud peategelase iseloomu võtmelisi iseärasusi. Kross muidugi stiliseerib kujutatava ajajärgu ja XVIII sajandi ilukirjanduse jooni, muuhulgas ka mõningaid kasvatusromaanide ja väiksemal määral ka seiklusromaanide poeetika eripärasid.¹⁶

Kuigi romaani autor ei demonstreeri lugejale otsesõnu, kuidas tema kangelane mõtestab läbiloetud raamatuid, tulevad selle mõju jäljed ilmsiks tema mõtteviisis ja tegudes. Nii näiteks orienteerub Falck, kes valdab saksa ja prantsuse keelt, peamiselt saksa valgustusideedele.¹⁷ Ta loeb Wielandi kasvatusromaanide „Agathon lugu”, mis ilmus 1768. aastal ja kus, nagu teada, on autor konstrueerinud kangelase kuju, kes püüdleb tasakaalu ja hingeliste omaduste harmoonia poole (vt selle kohta nt Manger 1996). Wieland hindab kõrgelt oma kangelase tunnete („kirgede”) avaldusi, polemiseerides selles küsimuses Rousseaugaga. Nagu nägime, püüdleb ka Krossi kangelane oma sise maailma eri külgede tasakaalustamise poole, eelistamata enamasti mõistust tunnetele. Nagu Wielandi kangelane, teeb ka Falck läbi elukooli, tema iseloomu kujuneb mitmesuguste asjaolude mõju all. Valgustussajandi tüüpiliseks kangelaseks (aga samuti XVIII sajandi kasvatusromaanide tüüpiliseks kangelaseks) muudab Falcki tema haritus ja kõrge hinnang haridusele. Veelgi enam, ta hindab kõrgelt ülikooli, mida ise küll ei lõpetanud, alati rõhutades seda, kui keegi on õppinud Jenas. Falcki eeskujuks on tuntud füüsik akadeemik Georg

¹⁶ Võimalik, et Kross oli tuttav Mihhail Bahtini töödega kasvatus- ja seiklusromaanide geneesist ja poeetikast. Uurimus, mis on pühendatud kasvatusromaanide žanrile Euroopa kirjanduses avaldati esmakordselt 1979. aastal (vt Bahtin 1979).

¹⁷ Tema lugemusse kuuluvad Gotthold Ephraim Lessingi tööd, nagu juba nimetatud, Albrecht von Halleri luule, Shakespeare'i „Torm” Christoph Martin Wielandi tõlkes, „Agathon lugu” („Geschichte des Agathon”, 1766–1767), eespool juba nimetatud Eisen von Schwarzenbergi töö. Prantsuse valgustajate töödest on romaanis nimetatud ainult Jean-Jacques Rousseau „Émile ehk kasvatusesest” („Émile, ou De l'éducation”, 1762). Romaani autor on hoolikalt silmas pidanud kõigi nimetatud teoste ilmumisaega (kõik on avaldatud 1760. aastatel, mis tähendab seda, et Falck loeb uudiskirjandust saksa ja prantsuse keeles).

Richmann, kes Krossi romaanis on rahvuselt eestlane (mis ei vasta ajaloolisele tegelikkusele¹⁸). Ta oli Mihhail Lomonossovi mõttekaaslane ja ei kartnud „lasta välja oma majja sisse” (Richmann on Falcki jaoks ka tegudeinimene, kes toetub teadmistele). Krossi romaanis puudub teine XVIII sajandi kasvatusromaanis kohustuslik tegelane – mentor. Kuid Falck ise on ühtaegu ka mentori rollis: mitte ainult sellepärast, et ta on proua von Tiesenhauseni lapselaste koduõpetaja – tal puudub võimalus neid tõeliselt kasvatada, sest seda ei võimalda talle proua –, vaid sellepärast, et paradoksaalsel kombel on ta omamoodi ka romaani teise keskse tegelase – krahv Sieversi – kasvataja.

Sievers, keisrinna favoriit, kaval õukondlane ja intrigaan (siiski vaimustavad teda alati haritud ja valgustatud inimesed ja ta tunneb vähemalt osaliselt kaasa Falcki püüdlustele taastada Rakvere iseseisvus), vaatab elu lõpus üle oma elustrateegia. See juhtub Pugatšovi mässu ajal, kui Sievers saab teada, et Röövli sõjaväe purustas Tsaritsõni all podpolkovnik, hiljem kindral Ivan Ivanovitš¹⁹ (samuti Eesti päritolu ja vastavalt Krossi kontseptsioonile ka päritolult eestlane). Sievers on jahmunud oma kaasmaalase kangelasteost, kuid teeb järelduse, et Michelson ei võidelnud „õigel poolel”: „...tema võitis need lahingud tema jaoks – talupoisi jaoks – vale poole peal” (lk 314). Krossi teoses on ka XVIII sajandi seiklusromaanis stiliseeritud jooni (juhuse kõikvõimsa valitsemise teema, „normaalse sündmuste arengu rikkumine” kangelase elus ja seiklustes). „Rakvere romaanis” kangelane ei saavuta oma eesmärki (ei võida linnale iseseisvust) ning mõistab, et temast on saanud juhuse mängukann ja ohver. Romaanis rõhutatakse korduvalt, et ajalool puudub seaduspära ja et kaasaegsed inimesed, sõltumata nende seisusest, on juhuste mängukannid. Sellegipoolest – kuigi kangelane saab aru ümbritseva tegelikkuse näilisusest ja fantasmagoorilisusest, ei jäta ta oma eesmärgi poole püüdlemist, ja kui saab teada, et linna saatust ei sõltu siiski temast, leiab ta oma õnne armastuses ja perekonnas (tõsi küll, see perekond on tal ebaseaduslik). Täpsemalt, Falck saavutab oma eesmärgi siiski osaliselt: ta võitles linna õiguste eest, innustatuna armastusest Maade vastu, ja soovis, et naisest saaks Rakvere linna vaba elanik. Maade saavutab tõepoolest isikliku sõltumatus, kuid teises linnas ja vabaabielus.

Romaani autori suhtumine ajalukku ja ajaloosündmustesse peegeldub muuseas ka tema suhtumises ajaloo faktidesse. Üks osa neid fakte puudutab nn väikest ajalugu (see on Rakvere linna ajalugu).²⁰ Nagu me Krossi enda tunnistuse põhjal ja samuti „Rakvere romaanile” pühendatud kirjanduskriitilistele artiklitele tuginedes teame, on ta rohkesti kasutanud Eesti ajalooarhiivi materjale, mis puudutavad Rakvere linna ajalugu. Ja vähemalt subjektiivselt

¹⁸ Selle tegelaskuju prototüüp, Georg Wilhelm Richmann (1711–1753) oli vene füüsik, Teaduste ja Kunstide Akadeemia tegevliige, füüsikaproffessor alates 1741. aastast. Sündis baltisaksa perekonnas Pärnus. Oli Mihhail Lomonossovi sõber ja kaasvõitleja ning hukkus tõepoolest – nagu räägitakse ka romaanis –, tehes katsetusi atmosfäärielektri ehk välguga.

¹⁹ Johann von Michelson (ka Michelsonen, venepäraselt Ivan Ivanovitš; 1735–1807, Bukarest), vene sõjaväelane, Pugatšovi mässu mahasuruja.

²⁰ Romaanist on välja jäänud erakordselt oluline ja romaani autorile kahtlemata tuttav fakt: 1783. aastal sai Rakvere Katariina II linnareformi tulemusena lõpuks iseseisvuse. Tänu sellele oli romaani asjatundlikel lugejatel võimalik kõrvutada teoses toimuvat „tekstitaguse tegelikkusega” (vrd Kirss 1983). Linn sai vabaks umbes kümme aastat pärast seda, kui lõpeb romaani tegevus, seega võisid informeeritud lugejad järeldada, et Falcki ja teiste linnaelanike pingutused ei olnud asjatud. Ja järelikult võib-olla lähevad asja ette ka tolleaegse Eesti elanike jõupingutused saavutada oma riigi iseseisvus.

on ta püüdnud olla täpne. Mis puutub „suure ajaloo” faktidesse (sündmused, mis toimuvad Peterburis ja mujal Vene impeeriumis), siis siin on autor pigem teadlikult ebapäpne, kasutades mitte arhiivi, vaid XVIII sajandi anekdoote.²¹ Kujutades romaanis tegelasi, kelle taga seisavad reaalsed ajaloolised isikud, ei järgi autor teadlikult ajaloolist tõepära, konstrueerides – nagu ka oma teistes ajaloolistes romaanides – esmajoones rahvuslikku müüti.²² Rakvere saatuse otsustab küll täkk nimega Lucifer, kuid väljakirjutused dokumentidest, mis kinnitavad linna privileege ja õigusi, on asjatundlikult koostanud ning oma reputatsiooni ja võimalik, et ka eluga riskides toimetanud krahv Sieversi kätte romaani haritud ja valgustatud minajatustaja. Berend Falck on rahvuselt eestlane, tõeline valgustusaja kangelane, „väikese”, mitte „suure ajaloo” tegija. Sellises süžeelahenduses ilmneb muuhulgas ka rahvusliku alge mütologiseerimine selles Krossi romaanis.

²¹ Romaani ühele olulisele allikale on viidanud autor ise. See on prantsuskeelne teos pealkirjaga „Kogumik anekdoote ja kombeid ning loodusliku ajaloo põhijooni, mis on omased mitmesugustele Venemaa rahvastele – reisisimehelt, kes on elanud selles impeeriumis kolmteist aastat” („Anecdotes et recueil de coutumes et de traits d’histoire naturelle, particuliers aux différens peuples de la Russie – par un voyageur qui a séjourné treize ans dans cet empire”. London, 1792), mille autor on Tübingeni ülikooli professor Johann Benedikt Scherer (prantsuskeelne Jean Benoît Schérer, 1741–1824). Kirjanik ise, viidates talle saatetud Peterburi ajaloolase David Dridzo kirjale (kirja teksti toob Kross ära), on tunnistanud: „See kiri ja kirja näipel seesinane vana Londoni publikatsioon viis mu otseteed Rakvere romaani aine juurde. Publikatsioon oli nelja- või viieköiteline prantsuskeelne autorinimeta raamat... [---] Muuseas, selle kogumiku autoriks on oletatud Johann Benedict Schererit” (Kross 2003: 91). Allpool toome tsitaadi teisest, meile kättesaadavast Schereri raamatust, milles on samuti olemas meid huvitav ja romaani intriigi käivitunud episood, mis nähtavasti on pärit Krossi viidatud kogumikust. Muidugi ei ole üks ega teine allikas ajalooliselt usaldusväärne, kas või sellepärast et – nagu me juba viitasime – reaalne krahv Sievers ei olnud päritolult ei pärisorine talupoeg ega eestlane. Rändurist jutustaja vestleb allpool tsiteeritud katkendis proua von Tiesenhauseniga. Viimane jutustab talle oma endise eestlasest talupoja loo, kes tõusis keisrinna Jelisaveta ajal kõrgele positsioonile ja kellest sai kõigepealt krahv Sievers, seejärel õukonna *Oberhofmeister* ja lõpuks admiral: „Krahv Sievers oli parun Tiesenhauseni mužik ehk pärisori. Tiesenhauseni perekonnale kuulub veel praegugi kohake nimega Wesenberg, mis oli varem väike linn. Läbisõidul teel Revalisse kohtusin ma lehestunud paruniprouaga, kes pakkus mulle õhtusöögi. Söögilaua ääres ütles ta mulle: „Härä, te istute praegu toolil, kus omal ajal istus mu kadunud mees. Pikka aega nägin ma krahv Sieversit seismas tema selja taga teenimas mu abikaasat. Ta oli üks meie talupoegadest. Kas te suudate uskuda, et inimene, kellele võib etteheiteid teha ainult sellepärast, et ta oli meie talupoeg, on asunud mind taga kiusama? Ja et see sunnib mind kulutama tohutuid summasid advokaatidele ja teistele õiguse eest seisjatele, kelle armulikkuse poole peavad sageli pöörduma lesed ja vaeslapsed? Et ta püüab häälestada minu vastu mu alamaid? Ta veenab neid, et neil on õigused ja linna privileegid, et nad ei ole minu alamad, vaid on vabad inimesed. Kas te suudate lõpuks uskuda, et tema intriigide ja mahhinatsioonide tõttu on minu elu mulle endale kuuluvates valdustes hädaohus? Ta on põgenenud talupoeg, kes jooksis ära Wesenbergist, minu valdustest. Siit läks ta Sankt-Peterburgi, kus astus keisrinna Jelisaveta teenistusse. Nii algas tema edukas karjäär. Esialgu töötas ta köögis. Kuid kuna ta oli meeldiva väljanägemisega ja usna tugev, edenese ta samm-sammult, temast sai kõigepealt õukonnas teener, ta teenis keisrinna lauas, seejärel sai temast teenrite järelevaataja, kammerjunkur, kammerhärä ja lõpuks õuemarssal. Pärast Katariina II troonileasumist läks ta erru ja elab praegu oma suurepäras-tes mõisades ühe suurima maaomanikuna Venemaal” (Schérer 1792). Rõhutagem sedagi, et Kross viitab sellele, et Schereri raamat on olemas Tartu Ülikooli raamatukogus (Kross 2003: 91). Paraku on ülikooli raamatukogus olemas küll see teos, kuid puudub kolmas köide, kus on avaldatud meid huvitav tsiteeritud episood. Vaatamata sellele, et raamatukogu käsikirjalises kataloogis on olemas ka see köide, millele viitab Kross.

²² Selle müüdi kohaselt olid mitmed Vene impeeriumi väljapaistvad ja tähelepanuväärsed inimesed rahvuselt eestlased. Vt Krossi rahvusliku mütoloogia kohta ka Kisseljova 2011.

Jaan Krossi hinnangut imperiaalsele XVIII sajandile võib seletada vähe- malt kolmel viisil. Esiteks Vene impeeriumi „suure ajaloo” (ajaloo, milles pole näha mingeid seaduspärasusi ja kus ei ilmne ajaloolise paratamatuse seadus- pära) avantüristlik iseloom on lisatud autori võrdlemisi pealiskaudsele XVIII sajandi kui juhuse meelevallas tegutsevate kangelaste sajandi, kui favoriitide sajandi kontseptsioonile.²³ Teiseks – mis oli neil aastatel oluline – selline kont- septsioon vastas osaliselt nõukogudeaegse ametliku ideoloogia nõuetele, sest seda oli võimalik siduda feodalismi ja isevalitsuse kriitikaga. Ja kolmandaks, „suure ajaloo” kujutamine oli varjatult adresseeritud eesti 1980. aastate algu- se lugejale, kes projitseeris impeeriumi nõukogulikku tegelikkusesse, kus kõik toimuv põhines juhuste võimutsemisel ja sellel, et riigialamad petsid võime.²⁴

Artikkel on kirjutatud ETF-i sihtfinantseeritava teema TFGR 0469 „Vene kirjandu- se retseptsioon Eestis 20. sajandil: tõlgendus- ja tõlkepoetika” raames.

Venekeelsest käsikirjast tõlkinud MALL JÕGI

Kirjandus

- A n d r e s e n, Nigol 1981. Rakvere romaan. – Punane Täht 9. IX, nr 98, lk 2.
Handbuch 1930 = Genealogisches Handbuch der baltischen Ritterschaften 1930.
Teil 2.3: Estland. Bd. 3. Görlitz: Starke.
B a h t i n 1979 = Михаил Бахтин, Эстетика словесного творчества. Москва: Ис-
кусство, lk 188–237
D o s t o j e v s k i, Fjodor 1987. Kuritöö ja karistus. Vene keelest tõlkinud A. H.
Tammsaare. Tallinn: Eesti Raamat.
D o s t o j e v s k i, Fjodor 2001. Vennad Karamazovid. II kd. Vene keelest tõlkinud
Aita Kurfeldt. Tallinn: Kupar.
G e r b e l 1877 = Немецкие поэты в биографиях и образцах 1877. Под редакцией
Н. В. Гербея. Санкт-Петербург: Типография В. Безобразова.
H a b i c h t, Juhan 1982. Kolm raamatut. – Tallinna Polütehnik 22. X, nr 29, lk 2.
J õ g i, Mall 1983. Võitlus Rakvere pärast. – Sirp ja Vasar 4. III, lk 6–7.
K a l j u v e e, Ardo 2007. Jaan Krossi Eesti ajalugu. – Eesti Päevaleht 29. XII.
K a n g u r, Maret 1982. Kirjanduskuu: september [autor romaani saamisloost]. –
Kodumaa, 29. IX, nr 39, lk 5, 7.
K i r s s, Odette 1983. „Rakvere romaan (romanss)” ja Rakvere linn. – Punane Täht
1. II, nr 14, lk 3.
K i s s e l j o v a, Ljubov 2011. Tegelased ja nende prototüübid Jaan Krossi novelli
„Kolmandad mäed” ja näidendi „Doktor Karelli raske öö” põhjal. – Keel ja Kir-
jandus, nr 6, lk 401–415.

²³ Kibe hinnang inimeste saatusi mõjutavate sündmuste kriteeriumidele kuulub romaa- nis kahtlemata mitte ainult jutustajale, vaid ka autorile endale: „Mis on saatusi määravate sündmuste tundemärgiks ja mõõdupuuk? Väljaspool inimlikke oletusi, mis arvatakse põhi- nevat ajaloo kogemustel, pole neid mõõdupuid nagunii olemas” (lk 231).

²⁴ Vt, mida arwab Katariina II valgustustegevusest apteeker Richmann: „Aga kõik keis- rinna ukaasid hariduse edendamiseks – „Pettus!” hüüdis Richmann. „Kas te usute, et võim vajab haridust „an und für sich”? Ta vajab haritumaid ja selle läbi paremaid käsutäitjaid!” (lk 216).

- Kross, Jaan 1999. *Rakvere romaan*. Kogutud teosed. 6. kd. Tallinn: Virgela.
- Kross, Jaan 2003. *Omaeluloolisus ja alltekst*. 1998. a. Tartu Ülikooli filosoofiateaduskonna vabade kunstide professorina peetud loengud. Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus.
- Lanes, Eneken 2004. Jakob Mättik Jaan Krossi „Keisri hullus”: jutustajast telgelaseks. – Kultuuri maailmad. Cultural Worlds. (Acta Collegii Humaniorum estoniensis. Eesti Humanitaarinstituudi toimetised 4.) Tallinn, lk 201–219.
- Lotman, Mints 1964 = Юрий Лотман, Зара Минц, „Человек природы” в русской литературе и „цыганская тема” у Блока. – Блоковский сборник (1): Труды науч. конф., посвящ. изучению жизни и творчества А. А. Блока, май 1962 г. Отв. ред. Ю. Лотман. Тарту, lk 98–156.
- Manger, Klaus 1996. Christoph Martin Wieland. Geschichte des Agathon. – Romane des 17. und 18. Jahrhunderts. Interpretationen. Stuttgart: Reclam, lk 150–170.
- Nemzer 1989 = Андрей Немзер, Сквозь туман. – Литературное обозрение, nr 11, lk 53–56.
- Pild, Lea 2011. Ärasõit kui vabanemine. Eesti teema ja Tolstoi traditsioon Jaan Krossi romaanis „Professor Martensi ärasõit”. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 416–424.
- Schérer, Jean Benoît 1792. Anecdotes intéressantes et secrètes de la cour de Russie, tirées de ses archives; Avec quelques Anecdotes particulières aux différens peuples de cet Empire. Tome quatrième. London.
- Valton, Arvo 2005. *Rakvere raskused*. – Metamorfiline Kross. Tallinn: Eesti TA Underi ja Tuglase Kirjanduskeskus, lk 130–136.

A hero of the Enlightenment and a national myth in „Rakvere romaan” (A *Rakvere novel*) by Jaan Kross

Keywords: Enlightenment century, national myth, Jaan Kross, Rakvere, Rousseau, Dostoevski

The focus of the article is an analysis of the main character of „Rakvere romaan” (A *Rakvere novel*) (1982) by Jaan Kross. Although literary scholars have not yet captured the structure and detail of Berend Falck’s inner world, a little has been achieved by critics upon the appearance of the book. J. Kross has turned serious attention to the books read by this Enlightenment character. Although we get no direct access to Falck’s interpretation of his reading, its influence can be guessed from his way of thinking and acting. Berend Falck, who is fluent in German and French, mainly relies on the ideas of German Enlightenment. He reads, for example, C. M. Wieland’s educational novel „Geschichte des Agathon”, which was first published in 1768. On the other hand, Falck’s system of ethical values bears strong traces of Rousseau’s ideas, as he has read the pedagogical treatise „Émile, ou De l’éducation” (1762). As a counterbalance to Enlightenment rationalism the novel offers a polemic interpretation of the idea of suffering and self-sacrifice artistically represented by Feodor Dostoevski in his novels „Crime and Punishment” (1866) and „The Brothers Karamazov” (1878–1880).

Lea Pild (b. 1959), PhD, University of Tartu, College of Foreign Languages and Cultures, Docent in Russian Literature, lea.pild@ut.ee